

**СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВЕ РОЗУМІННЯ ПРИМУСУ
В КРИМІНАЛЬНОМУ ПРАВІ УКРАЇНИ****SOCIO-LEGAL UNDERSTANDING OF COERCION IN CRIMINAL LAW OF UKRAINE**

**Тичина Д.М., к. ю. н., старший науковий співробітник,
провідний науковий співробітник наукової лабораторії
з проблем протидії злочинності**

Національна академія внутрішніх справ

У статті здійснений аналіз поняття примусу (фізичного і психічного), на підставі чого вироблено таке кримінально-правове визначення терміна: примус – це суспільно-небезпечний, умисний, протиправний фізичний та (або) психічний вплив на свободу волі потерпілого, що направлений на вчинення певних дій чи утримання від них, на користь винного. Ключовим елементом в кримінально-правовій структурі примушування є цілеспрямований, протиправний вплив на свободу волі потерпілого, що характеризується її обмеженням, а не виключенням. При обмеженні свободи волі зберігається можливість вчинення вольового вчинку із боку потерпілого. Аргументується, що основним і єдиним способом примусу в кримінальному праві виступає фізичне або психічне насильство, яке повинно бути очевидним для потерпілого і усвідомлюватися ним, підкріплювати протиправність вимог та не відноситься до елемента мотивації. Водночас, поділ примусу на непереборний та переборний є дуже умовним. Непереборний примус означає відсутність вольового акту. Однак про примус можна вести мову лише там, де діяльність людини опосередкована його психікою. Зроблено висновок, що примусу як кримінально-правовій категорії притаманні такі основні ознаки: способом примусу є насильницькі дії винуватого, що мають фізичний і (або) психічний характер та обмежують свободу волі примушованого; застосування винуватим насильства є несанкціонованим; метою будь-якого примусу є вчинення певних діянь особою, яку примушують. Психічний примус реалізується шляхом впливу на психіку людини застосуванням погроз. За його наявності особа не втрачає свободи вибору між фізичним насильством, що загрожує їй чи іншим особам, та вчиненням (невчиненням) певних суспільно небезпечних, протиправних діянь під тиском такого примусу. Види погроз, висловлюваних з метою психічного впливу на поведінку людини, можуть бути такими: залякування застосуванням до особи чи до її близьких фізичного насильства, незаконним позбавленням волі або обмеженням свободи пересування; погроза знищенням або пошкодженням майна, інші погрози майнового характеру; погроза розголошенням відомостей, які примушована особа бажає зберегти у таємниці, або погроза вчинення інших не бажаних для людини дій чи неправомірного ухилення від вчинення конкретних дій, у яких була зацікавлена особа, яку піддають примусу.

Ключові слова: примус, воля, свобода, насильство, потерпілий, кримінальне право.

The article analyzes the concept of coercion (physical and mental), on the basis of which the following criminal-legal definition of the term was developed: coercion is a socially dangerous, intentional, illegal physical and (or) mental influence on the free will of the victim, aimed at committing certain actions or refraining from them, in favor of the guilty party. A key element in the criminal-legal structure of coercion is purposeful, unlawful influence on the victim's freedom of will, which is characterized by its limitation, not exclusion. When freedom of will is restricted, the possibility of committing a volitional act on the part of the victim remains. It is argued that the main and only method of coercion in criminal law is physical or mental violence, which should be obvious to the victim and be aware of it, reinforce the illegality of the demands and does not belong to the element of motivation. At the same time, the division of coercion into irresistible and irresistible is very conditional. Irresistible compulsion means the absence of an act of will. However, we can talk about coercion only where a person's activity is mediated by his psyche. It was concluded that coercion as a criminal legal category has the following main characteristics: the method of coercion is the violent actions of the accused, which have a physical and (or) mental nature and limit the freedom of will of the coerced person; the perpetrator's use of violence is unauthorized; the purpose of any coercion is to commit certain actions by the person being coerced. Mental coercion is implemented by influencing a person's psyche by using threats. In its presence, a person does not lose the freedom of choice between physical violence that threatens him or other persons, and committing (not committing) certain socially dangerous, illegal acts under the pressure of such coercion. The types of threats expressed with the purpose of psychological influence on a person's behavior can be as follows: intimidation by the use of physical violence against a person or his relatives, illegal deprivation of liberty or restriction of freedom of movement; threat of destruction or damage to property, other threats of a property nature; the threat of disclosure of information that the coerced person wishes to keep secret, or the threat of committing other undesirable actions for a person or wrongful avoidance of specific actions in which the coerced person was interested.

Key words: coercion, will, freedom, violence, victim, criminal law.

Постановка проблеми. Становлення України як правової демократичної держави передбачає необхідність організації правової системи на основі принципу взаємної відповідальності держави і особи. Не є винятком з цього правила і сфера кримінального судочинства, яка значною мірою, охоплює права, свободи та законні інтереси людини.

Кожна держава ставить перед собою обов'язок захищати своїх громадян, оскільки це є однією із її невід'ємних функцій. Базовою нормою, яка є фундаментом у питанні забезпечення права особи на особисту безпеку у всіх сферах суспільного життя, зокрема, в кримінальному провадженні, є ст. 3 Конституції України, яка визначає, що людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Водночас, держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним її обов'язком [1].

У кримінальному праві проблема свободи волі виникає у зв'язку з питанням про відповідальність особи за свої вчинки. Притягти особу до відповідальності за те або інше протиправне діяння ми безумовно можемо лише визначившись зі свободою волі останньої. В цьому розумінні і виходить на перший план проблема примушування, при якій дії особи повністю детерміновані ззовні, а можливість вибору була або лише теоретично або відсутня зовсім.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Слід наголосити, що проблеми примусу примусу у кримінальному праві розглядалися в працях таких вітчизняних вчених, як А. В. Андрушка, Ю. В. Бауліна, В. І. Борисова, О. О. Вакулик, А. А. Вознюка, П. А. Вороб'я, О. О. Дудорова, І. С. Жданової, З. А. Загинеї, А. С. Комісарова, В. В. Кончаковської, М. Й. Коржанського, Є. С. Назимка, В. О. Навроцького, М. І. Хавронюка, В. В. Шаблістого, М. В. Шепітька, Н. М. Ярмиш та інші. Разом із тим, примус як кримінально-правове поняття досліджено поверх-

нево, а існуючі законодавчі пропозиції сьогодення потребують свого подальшого розвитку.

Метою даної статті є наукове дослідження та обґрунтування соціально-правової природи примусу у кримінальному праві України.

Виклад основного матеріалу. У Кримінальному кодексі (КК) України вжитий термін «примус» [2], однак не розкривається смислове значення цього терміна. Передбачено лише вказівку на те, що примус може бути фізичним і психічним, здійснюваним шляхом застосування насильства або погрозою застосування останнього.

Широке розуміння примусу було закладено римськими класичними юристами. Римляни вважали волю об'єктом і суб'єктом примушування, і ця позиція стала основоположною впродовж багатьох століть в розвитку кримінальної відповідальності за примушування. У той період було вироблено два підходи до визначення примушування, а саме механічне примушування (*vis absoluta*) та психічне примушування (*vis comulsiwa*) [3, с. 150].

Примус може бути розглянутий, як свідомий вплив свободи однієї людини на свободу іншої, кінцевим результатом якого є фізичне або психічне підпорядкування; це натиск із чийогось боку, примушування; зумовлена кимось або чимось необхідність діяти певним способом, незалежно від бажання [4, с. 193]. Таке поняття примусу необхідно доповнити ознакою – вольовий акт. Таким чином, можна говорити про те, що примус реалізується в двох послідовних вольових актах. По-перше, це вольовий акт суб'єкта примусу, тобто того від кого воно виходить. По-друге, це вольовий акт об'єкта примусу, тобто усвідомлене направлення до виконання волі суб'єкта примушування. По суті, можна говорити про те, що будь-який примус (навіть з перевагою фізичного впливу) завжди переходить в психічний вплив і людина, що піддається примусу втрачає можливість керувати власними діями [5, с. 57].

У іншому словникові примушувати – вимагати від кого-небудь виконання чогось незалежно від його волі, бажання; домагатися чого-небудь, застосовуючи силу; своєю дією, вчинками викликати певні дії, вчинки, стан, ставлення до чого-небудь і т. ін. у когось іншого тощо [6, с. 124].

Загалом примус – це результат протиправного впливу на волю особи, який закріплює несправедливе застосування сили і змінює стан формальної рівності.

Будь-яка форма примусу проходить через психічну форму, суть якої полягає «в душевному впливі на волю людини, причому цей вплив повинен спонукати її власну волю до прийняття рішення. Такий вплив примушує особу, впливаючи на її душу і дух, до певних протиправних дій тому можна умовно називати його психічним примушуванням» [7, с. 344].

Вищим рівнем людської поведінки є її діяльність. «Діяльність – специфічна людська форма активного відношення до навколишнього світу, зміст якої складає її доцільну зміну і перетворення» [8, с. 351]. Особливістю людської діяльності є те, що вона носить цілеспрямований предметний характер. Будь-яка діяльність направлена на досягнення наперед поставленого результату (продукту), що відповідає мотивам, які спонукали людину до дій.

Тільки пізнавши сутність примусу, можна правильно пояснити причини і закономірності його існування. Розкрити зміст певного явища можливо лише, дефінуючи його поняття, чітко і лаконічно відобразивши притаманні цьому явищу характерні риси. Філософи влучно констатували, що поняття набуває особливої значущості, коли найбільш істотні ознаки становлять зміст певного предмета [9, с. 371].

У теорії кримінального права розглядаване поняття і його зміст уже давно зазнають неоднозначного трактування. Дослідники розуміють цей термін неоднаково, ви-

кремлюючи його різні ознаки. Отже, розглянемо підходи науковців, що послугували підосновою найпоширеніших позицій стосовно розуміння юридичного змісту примусу.

У сучасній доктрині кримінального права сформульовані такі наукові дефініції кримінально-правового поняття «примус»:

1. Примус – це фізичний або психічний вплив однієї особи на іншу з метою вчинення останньою певного діяння проти власної волі [10, с. 10].

2. Примусом визнано висловлення особі вимоги, поєднаної з насильством або погрозою її застосування, і діяльністю щодо виконання цієї вимоги [11, с. 268].

3. Примус – це умисний, психічний (можливо із застосуванням фізичної сили) вплив на особу, вчинений проти або ігноруючи волю потерпілого з метою змусити останнього вчинити певні дії чи утриматися від їх вчинення, коли потерпілий надав згоду або почав виконувати діяння, яких від нього вимагають [12, с. 79].

4. Примусом охоплюються суспільні відносини, що виникають у результаті фізичного або психічного примусу однією людиною іншої і посягають на право особистої недоторканності останньої з метою змусити її вчинити потрібним для винного чином під загрозою певних небезпечних наслідків [13, с. 99].

Примус відповідатиме вимогам, передбаченим ст. 40 КК України, коли набуде ознак суспільно небезпечного, тобто такого, що за своїми характеристиками здатний спричинити шкоду суспільним відносинам, прийнятим під охорону законом про кримінальну відповідальність.

Суспільна безпека не залежить від позиції законодавця. Це об'єктивна характеристика, притаманна відповідній поведінці, скерованій на відповідні суспільні відносини. Можна стверджувати, що саме суспільна небезпечність є тим критерієм, який відрізняє примус від звичайної вимоги та впливає на переборність примусу [11, с. 267].

Оцінка суспільної небезпечності примусу відбувається на двох рівнях: по-перше, на законодавчому – коли законодавець криміналізує суспільно небезпечне діяння, яким здійснюється вплив на людину під час примусу; по-друге, на правозастосовному – коли орган дізнання, слідчий, прокурор, суддя оцінюють суспільну небезпечність вчиненого примусу. Саме тому суспільна небезпечність примусу належить до оціночних понять. Критерієм оцінки суспільної небезпечності, її ступеня виступають об'єктивні та суб'єктивні ознаки примусу.

Ознакою примусу є також його протиправність. Кримінальна протиправність тісно пов'язана із суспільною безпекою – вона є суб'єктивним виявленням об'єктивної, реальної безпеки примусу для суспільних відносин, її законодавчої оцінки.

Примус (недозволений законом) як такий є протиправним фізичним або психічним впливом на людину. Взятий відокремлено такий примус повинен утворювати склад злочину, передбаченого відповідною нормою КК України. Однак, визначаючи зміст кримінальної протиправності, слід наголосити, що він не обмежений виключно диспозицією норми Особливої частини КК України, а є синтетичним поняттям. З одного боку, він є нормативною реалізацією, відтворенням суспільної безпеки, притаманної конкретному примусовому акту. З іншого, – кримінальна протиправність об'єднує положення як Загальної так і Особливої частини закону про кримінальну відповідальність.

Фізичний примус, тобто протиправний фізичний вплив на особу, який проявляється у нанесенні ударів, побиттів, застосуванні тортур, нанесенні тілесних ушкоджень, вчиненні інших дій такого роду є всього лише засобом що відображається в свідомості примушованого. Метою примусу завжди є свобода волі. Завдяки цьому, має місце таке співвідношення форм впливу на потерпілого:

фізичний примус – засіб, за допомогою якого досягається мета, озвучена в ході психічного примусу.

Будь-який фізичний вплив на особу з метою її примусу до протиправних дій «має неминучий психічний наслідок – починаючи з неприємного відчуття (при поштовху) і відчуттям болю (при застосуванні тортур), і закінчуючи неможливістю діяти на власний розсуд (при поміщенні в психіатричний заклад). Величезна більшість цих дій (за винятком патологічних випадків звіроподібного насильства) скоюються саме заради психічних віддзеркалень або наслідків...» [14, с. 244].

Під фізичним примусом розуміється застосування щодо особи фізичного насильства з метою примусування її до вчинення протиправних дій або до протиправного невчинення певних дій всупереч її волі.

Фізичний примус (насильство) – це протиправний фізичний вплив на людину (наприклад, застосування фізичної сили, нанесення удару, побойів, тілесних ушкоджень, введення в організм різноманітних препаратів тощо) з метою примусити її вчинити кримінальне правопорушення (наприклад, не перешкоджати проникненню у сховище, видати чуже майно тощо). Непереборним визнається такий фізичний примус, при якому особа цілком позбавлена можливості керувати своїми діями (бездіяльністю).

Дії, які є фізичним примусом:

або позбавляють особу, щодо якої застосовані, фізичної можливості діяти (внаслідок зв'язування, позбавлення волі із замкненням у приміщенні, заподіяння тілесних ушкоджень, що призвели до втрати свідомості, тощо);

або спрямовані на те, щоб зламати психологічний опір особи і змусити її вчинити заборонене законом діяння (при мордуванні, катуванні тощо).

Психічний примус – це погроза застосування до особи фізичного насильства або заподіяння матеріальної чи моральної шкоди (наприклад, погроза вбити, знищити або пошкодити майно, поширити відомості, що ганьблять особу тощо) із метою спонукати її вчинити кримінальне правопорушення.

Психічним примусом, зокрема, є:

погроза застосування відповідного фізичного насильства, у тому числі за допомогою зброї;

застосування або погроза застосування насильства щодо рідних, близьких, інших осіб, доля яких є важливою для особи, від якої вимагають вчинення певних дій чи бездіяльності;

знищення або погроза знищення майна, що належить потерпілому, його рідним, близьким, іншим особам, доля яких є важливою для особи, від якої вимагають вчинення певних дій чи бездіяльності;

погроза розголошення відомостей, які особа бажає зберегти в таємниці;

вплив на психіку особи за допомогою гіпнозу або інших подібних засобів [15].

Питання про відповідальність особи за заподіяння шкоди правоохоронюваним інтересам під впливом фізичного примусу, внаслідок якого особа зберігала можливість керувати своїми діями, а так само під впливом психічного примусу відповідно до ч. 2 ст. 40 вирішується на основі положень КК України про крайню необхідність [2].

Поняття «примус» і «насильство» тісно пов'язані між собою. Водночас законом чітко не визначені ознаки насильства і примусу як кримінально-правових понять, що створює плутанину при оперуванні такими поняттями, як «фізичний примус», «фізичне насильство», «психічний примус» і «психічне насильство» на практиці. У загальноприйнятому сенсі насильство і примус використовуються як слова-синоніми, практично однакові за своїм змістом. Зрештою, багато дослідників практично ототожнюють наведені поняття. Поняття «примус» лише частково можна вважати складовою категорії «насильство», позаяк

остання видається більш складною та розгалуженою в контексті цього дослідження правовою категорією.

У аналізі поняття примусу найбільш значущим вважаємо дослідження таких його складових, як «особа, яка примушує (насильник)» і «потерпілий», або «особа, яку примушують». Керуючись загальноприйнятим у мовознавстві принципом, що будь-яке зрозуміле слово вважається таким, що існує, а також мотивами зручності, ми також позначимо зазначених осіб термінами «примушувачий» і «примушуваний».

Системний підхід до аналізу актів насильства і примусу неминуче приводить до висновку про існування між насильником і жертвою кримінальних правовідносин. При цьому юридичним фактом виступає акт насильства, акт примусу, а зміст правовідносин полягає в обов'язку насильника припинити акт насильства й у правах жертви на необхідну оборону, а за умов переборного примусу – також на вчинення під примусом відповідного діяння без перевищення меж правомірної шкоди. Позаяк такі правовідносини пов'язані з ризиком, як його трактовано в теорії ризику, а також із теорією ігор, то вони належать до алеаторних правовідносин – тобто правовідносин, у яких ризик постає їх сенсом. Останнім часом їх почали виокремлювати в теорії права за аналогією до алеаторних угод, як-от страхові угоди, угоди, які опосередковують азартні ігри, інші угоди за умови, настання якої є ризикованим, якщо така умова є характеристикою предмету відповідної угоди [11; 16].

Найбільш загальною характерною ознакою насильства є те, що, застосовуючи його до іншої людини, особа своєю безпосередньою поведінкою завдає шкоди об'єкту кримінально-правової охорони або ставить такий об'єкт під загрозу заподіяння шкоди.

Що ж до співвіднесення понять «насильство» і «примус», маємо зазначити таке: якщо заподіяння фізичної або моральної шкоди іншій особі (потерпілому) є результатом насильства, то прояв будь-якого примусу в реальній дійсності виглядає набагато складніше. Примус має насильницький характер та полягає у вимозі вчинити особою, яку примушують, певне діяння. Винний у примушуванні насильницьки примушує іншу особу вчинити певні діяння, які формально підпадають під ознаки злочинного. Втім унаслідок факту застосування фізичного або психічного примусу, шкода, завдана примушуваною особою (за дотримання вимог, передбачених ст. 40 КК України), вважається незлочинною.

Таким чином, можна резюмувати, що примус як кримінально-правова категорія характеризується певними основними ознаками:

- а) способом примусу постають насильницькі дії винуватого, що мають фізичний і (або) психічний характер і обмежують свободу волі примушуваного;
- б) застосування винуватим насильства є несанкціонованим;
- в) метою будь-якого примусу є вчинення певних діянь примушуваною особою.

Отже, «примус» від «насильства» відрізняється тим, що, по-перше, для насильства характерне заподіяння певної шкоди іншій особі (особам), які є безпосередніми жертвами насильства; основна мета примусу полягає не лише у завданні шкоди примушуваному, а, передусім, у вчиненні останнім певного діяння на користь особи, котра примушує.

Насильство при вчиненні примусу фактично постає способом примушування іншої особи до вчинення певних дій чи бездіяльності.

Так, на думку Н. М. Ярмиш, про примус можна говорити тільки у тих випадках, коли людина виконує те, що від неї вимагається, тобто проявляє свою волю. Він не може бути непереборним. Так званий непереборний фізичний примус – це не примус, а різновид непереборної

сили, під впливом якої людина взагалі не проявляє себе як особистість. Адже за допомогою одного лише фізичного насильства, не підкріпленого конкретною вимогою, людину неможливо змусити щось зробити. Можна тільки зробити це замість неї. Якщо злочинець, користуючись перевагою в силі, схопить когось за руку і цією рукою вдарить іншого, то це зовсім не означає, що він змусив вдарити людину. Отже, на її думку, те, що у кримінальному праві прийнято називати «фізичним примусом», логічно розглядати як фізичне насильство, що служить додатковим до погрози засобом тиску на психіку [17, с. 159].

Однак, ключовим елементом в кримінально-правовій структурі примусу є цілеспрямований вплив на свободу волі людини, що характеризується її обмеженням. Примус може бути вчинений тільки «проти» волі особи. Інший, крім волі особи, вплив не відноситься до нього. Тобто, ведучи мову про обмеження свободи волі, необхідно мати на увазі збереження можливості вчинення вольового акту зі сторони потерпілого, а це значить, що можливість керувати своїми діями також зберігається. Адже вимоги злочинця свідомо (усвідомлено) приймаються до виконання (але не добровільно, а насильно). Потерпілий, оцінивши ступінь протиправного тиску, приймає вимушене рішення: підкоряться або не підкоряться волі злочинця, вираженій у відповідній вимозі. Також перед потерпілим стоїть завдання оцінити наслідки вибраного злочинцем способу впливу, а чи вдалося злочинцю залякати потерпілого, чи не вдалося, вирішувати самому потерпілому. Таким чином, примус повинен викликати, свого роду, протистояння волі злочинця та потерпілого, а відповідно результатом процесу придушення волі потерпілого, при примусі, не є її виключення (ігнорування).

Висновки. Дослідження примушування як злочину та як ознаки складу злочину, його суб'єктивних та об'єктивних ознак має важливе теоретичне та практичне значення. Визначення підстав кримінально-правової заборони примушування є важливим та конче необхідним для правозастосовчої практики, де виникає багато питань, пов'язаних з кваліфікацією примушування як кримінального правопорушення, вирішення питань пов'язаних з конкуренцією кримінально-право-

вих норм, відмежування суміжних злочинів та злочинних діянь від незлочинних.

Примус – це суспільно-небезпечний, умисний, протиправний фізичний та (або) психічний вплив на свободу волі потерпілого, що направлений на вчинення певних дій чи утримання від них, на користь винного. Ключовим елементом в кримінально-правовій структурі примушування є цілеспрямований, протиправний вплив на свободу волі потерпілого, що характеризується її обмеженням, а не виключенням. При обмеженні свободи волі зберігається можливість вчинення вольового вчинку із боку потерпілого.

Примусу як кримінально-правовій категорії притаманні такі основні ознаки: способом примусу є насильницькі дії винуватого, що мають фізичний і (або) психічний характер та обмежують свободу волі примушованого; застосування винуватим насильства є несанкціонованим; метою будь-якого примусу є вчинення певних діянь особою, яку примушують. Психічний примус реалізується шляхом впливу на психіку людини застосуванням погроз. За його наявності особа не втрачає свободи вибору між фізичним насильством, що загрожує їй чи іншим особам, та вчиненням (невчиненням) певних суспільно небезпечних, протиправних діянь під тиском такого примусу.

Види погроз, висловлюваних з метою психічного впливу на поведінку людини, можуть бути такими: залякування застосуванням до особи чи до її близьких фізичного насильства, незаконним позбавленням волі або обмеженням свободи пересування; погроза знищенням або пошкодженням майна, інші погрози майнового характеру; погроза розголошенням відомостей, які примушована особа бажає зберегти у таємниці, або погроза вчинення інших не бажаних для людини дій чи неправомірного ухилення від вчинення конкретних дій, у яких була зацікавлена особа, яку піддають примусу.

Фізичне насильство в складах примушування впливає не тільки на психічну складову людини (волю), але і на фізичні можливості. Під ним слід розуміти суспільно небезпечний, протиправний, умисний вплив однієї особи на іншу, який обмежує волевиявлення останньої та супроводжується порушенням тілесної недоторканності цієї особи (або ж погрозою її порушення).

ЛІТЕРАТУРА

1. Конституція України : Закон від 28 черв. 1996 р. № 254к/96-ВР. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-vr#Text>
2. Кримінальний кодекс України : Закон від 5 квіт. 2001 р. *Верховна Рада України*. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>
3. Кримінальне право України. Загальна частина : підручник для студ. юрид. вузів і фактів / за ред. П. С. Матишевського, П. П. Андрушка, С. Д. Шапченка. Київ : «Юрінком Інтер», 1997. 506 с.
4. Комісаров А. С. До питання про примушування як спосіб вчинення окремих кримінальних правопорушень. *KELM*. 2020. № 5. С. 192–196.
5. Комісаров А. С. Поняття примушування (примусу) за кримінальним правом України : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Маріуполь, 2021. 232 с.
6. Новий тлумачний словник української мови: у 3 т.: 42 000 слів / уклад. В. В. Яременко, О. М. Сліпушко 2-ге вид., випр. Київ : Аконті, 2001 Т. 2: К–П. 926 с.
7. Юридична енциклопедія: в 6 т. / гол. редкол.: Ю. С. Шемшученко. Київ : «Укр. Енцикл.», 1998–2004. Т. 5. 2003. 736 с.
8. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і гол. ред. В. Т. Бусел. Київ; Ірпінь : Перун, 2002. 1440 с.
9. Філософський енциклопедичний словник / за ред. М. Т. Максименко. Київ, 2002. 742 с.
10. Андрушко П. П. Примус до покори чи обставина, що виключає злочинність діяння. *Проблеми правознавства*. 1990. № 51. С. 6–12.
11. Жданова І. Є. Щодо ознак та поняття примусу як кримінально-правової категорії. *Правничий часопис Донецького університету*. 2011. № 1 (25). С. 265–268.
12. Гришук В. К. Кримінальне право України. Загальна частина : навч. посіб. Київ : Вид. Дім «Ін Юре», 2006. 568 с.
13. Кримінальне право України. Загальна частина : підручник для студ. вищих навч. закл. / за ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. 3-е вид., перероб. і доп. Київ : Юрінком Інтер, 2007. 496 с.
14. Бурдін В. М. Кримінально-правове значення фізичного примусу. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2008. Вип. 2. С. 1–12.
15. Що таке примус та як кваліфікують діяння під примусом. *Юридична газета*. 2022. URL: <https://jur-gazeta.com/golovna/shcho-take-primus-ta-yak-kvalifikuyut-diyannya-pid-prmmusom.html>
16. Вакулик О. О. Кримінально-правова характеристика примушування давати показання : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2011. 256 с.
17. Ярьмыш Н. Н. Теоретические проблемы причинно-следственной связи в уголовном праве (философско-правовой анализ) : монография. Харьков : Право, 2003. 512 с.